

Ferezdaq'ın Şairliği ve Arap Edebiyatındaki Yeri

Öz: Ferezdaq lakabıyla tanınan Hammâm b. Gâlib, Emevî Döneminin en meşhur Arap şairleri arasında yer almakta ve Arap edebiyatında bilhassa nazmettiği hicviye ve methiye şiirleriyle tanınmaktadır. Bu çalışmada Ferezdaq'ın şairliğinin ve edebî şahsiyetinin bilimsel bir metotla tetkik edilmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla araştırmanın temel kaynağı, şairin bizzat kendi divanıdır. Makale kapsamında öncelikle Ferezdaq'ın edebî şahsiyeti ve şairliği hakkında bazı biyografik, edebî ve tarihî bilgi verilmiştir. Bunun ardından çalışmadaki hipotezlerin desteklenmesi adına, Ferezdaq'ın divanından seçilen bazı mühim kasideler Türkçeye tercüme edilerek incelenmiştir. Şairin Zeynelâbidin'i methettiği bir kasidesi, onun methiye şiirlerinin mütalaası hususunda örnek olarak seçilmiş ve bu şiir Türkçeye tam haliyle çevrilecek analiz edilmiştir. Onun hiciv şairliği hususunda ise, Emevî Halifesi Muâviye'yi hedef aldığı meşhur bir kasidesi tetkik edilmiştir. Bu kasidesinde Ferezdaq'ın hiciv sanatındaki yeteneğini kanıtlanmış olduğunu söylemek mümkündür. Mezkûr kaside ayrıca onun *fahr* türündeki eğilimlerini de yansıtabilecek niteliktedir. Son olarak Ferezdaq'ın mersiye türündeki şiirlerinin mütalaası hususunda, onun kısa bir manzûmesi örnek olarak seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Klasik Arap Edebiyatı, Ferezdaq, Hiciv, Methiye.

Esat

AYYILDIZ*

al-Farazdaq's Poetry and His Place in Arabic Literature

Abstract: Hammâm b. Ghâlib, known as al-Farazdaq, was among the most famous Arab poets of the Umayyad Period. He is primarily known for his satirical and panegyric poems in Arabic literature. This study aims to examine al-Farazdaq's poetry and literary character with a scientific method. Therefore, the main source of the research is the poet's diwan. In the article, first of all, some biographical, literary, and historical information about al-Farazdaq's literary character and poetry is given. After that, some important *qasidas* selected from al-Farazdaq's diwan has been translated into Turkish and analyzed to support the hypotheses in the study. A *qasida* of al-Farazdaq that he praised Zayn al-'Âbidin has been chosen as an example to examine his panegyric poetry and this poem was translated into Turkish and analyzed in its complete form. A famous poem, which he criticized the first Umayyad Caliph Mu'âwiya, has been studied as an example of his satires. It is possible to say that al-Farazdaq has proven his talent in the art of satire in this ode. This poem also reflects his inclinations in the genre of *fakhr*. Finally, a short poem of al-Farazdaq was chosen as an example to research his elegiac poetry.

Keywords: Arabic Language and Literature, Classical Arabic Literature, al-Farazdaq, Satire, Panegyric.

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. E-Posta: esatayyildiz@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8067-7780>

Giriş

Ferezdak (ö. 114/732 [?]), Emevî Döneminin en meşhur Arap şairleri arasında yer almaktadır. Yaşadığı asrın en saygın methiye ve hiciv şairlerinden biridir. Arap edebiyatında bilhassa nazmettiği *nekâiz* şiirleri sayesinde saygınlık kazanmıştır. Ünlü şairin gerçek ismi ve nesebi, ortaçağ âlimi Ebû'l-Ferec el-İşfehânî (ö. 356/967) tarafından rivayet edildiği kadarıyla, Hemmâm b. Gâlib b. Şa'sa'a b. Nâciye b. 'İkâl b. Muhammed b. Sufyân b. Mucâşî' b. Dârim b. Mâlik b. Hanzala b. Zeyd Menât b. Temîm şeklindedir. el-İşfehânî, eserinde şairin lakabına ilham veren *ferzadak* sözcüğünün anlamını açıklarken muhtemel iki alternatifi zikretmektedir. Buna göre, mezkûr sözcük ya "kadınların tirit yapmak için kurdukları iri somun" anlamına gelmekte ya da "kendisinden somun yapılması için açılmış hamur parçası" manasını taşımaktadır. Kayıtlar, Ferezdak'a bu lakabın verilmesinin gerekçelendirilmesi kapsamında, şairin yüzünün somuna benzediğini öne sürmektedir.¹

Ferezdak'ın ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat doğumunun Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına doğru, tahminen 20/640 senesinin sonrasına tarihlendirilmesinin yanlış olmayacağı öne sürülmüştür. Doğu Arabistan'da yer alan Yemâme'de veya Basra yakınlarındaki Kâzime'de, Temîm Kabilesinin kollarından olan Dârim'in Mucâşî' boyunda, zengin, cömert, kültürlü ve nüfuz sahibi bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Râvî ve ahbâr âlimi olan dedesi Şa'sa'a b. Nâciye'nin (ö. 9/630 [?]) sahâbî olduğu, İslam öncesinde pek çok kız çocuğunu diri diri toprağa gömülmeden kurtardığı, hatta İslamiyet'in ilan edildiği tarihte, onun inayetinde tam yüz dört kurtarılmış kızın bulunduğu rivayet edilmektedir. Ferezdak'ın babası Gâlib'in (ö. 41/661 [?]) ise sahâbî olmadığı; ama *muhadramûndan* addedildiği kaydedilmektedir. Şairin ailesi köklü bir şiir mirasına sahip olmamasına karşın, Ferezdak kendisine sağlanan imkânlardan ve pek çok şaire ev sahipliği yapan bir muhitte doğup yetişmesinden istifade etmeyi başarmıştır. Bunun yanı sıra, onun son derece güçlü bir hafızaya sahip olduğu ve tabii bir şiir yeteneğinin bulunduğu da gözlemlenmektedir. Gençliğinde bedevî kültür ve âdetlerini birinci elden müşahede etme imkânı bulması, şairin şiir kariyeri açısından önemli bir talihtir. Bilhassa bedevî tarzını yansıtacak şekilde nazmettiği övgü ve yergi şiirleri sayesinde, kabilesi arasında çok geçmeden belirli bir tanınırlık seviyesine ulaşmıştır.² Basra'da hayatını kaybeden Ferezdak'ın vefat tarihi kesin olarak

¹ Ebû'l-Ferec Alî el-İşfehânî, *Kitâbu'l-eğâni*, thk. İhsân Abbâs - İbrahim es-Se'âfin (Beyrut: Dâr Şâdir, 1429/2008), 21/193.

² Régis Blachère, "al-Farazdak", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis vd. (Leiden: E. J. Brill, 1991), 2/788-789; Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 12/373-375; Hayreddin ez-Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 3/205.

bilinmemektedir. Bu hususta muhtelif ulema tarafından kaydedilen tarihler, 110/728, 112/730 ve 114/732 senelerine işaret etmektedir. Fuat Sezgin (ö. 1439/2018), bu tarihler arasından 112/730 yılının daha olası olabileceğini belirtmektedir.³ Ortadaki belirsizlik dolayısıyla, bu tarihlendirme hususunda kesin bir yargıya varmaktan kaçınmak daha makul görünmektedir.

Bu çalışmada, Ferezdak'ın şairliğinin ve onun Arap edebiyatındaki yerinin tetkik edilmesi hedeflenmektedir. Araştırmanın temel kaynağı, şairin bizzat kendi divanıdır. Bu kapsamda, Ferezdak'ın şairliği ve edebî şahsiyeti hakkında biyografik, edebî ve tarihî malumatın tespitinden sonra, çalışma kapsamında ortaya atılan savların desteklenmesi ve araştırmacıların şairin şiirsel üslubunu yakından gözlemleyebilmesi adına, Ferezdak'ın divanından seçilen bazı mühim kasidelerin tam haliyle Türkçeye tercüme edilerek değerlendirilmesi planlanmaktadır. Her ne kadar şairin divanı birincil kaynak olarak kullanıldıysa da modern akademik çalışmalardan da istifade edilmiştir. Gerekli görüldüğü yerlerde araştırmacıları yönlendirmek adına bu öncü çalışmalara atıfta bulunulmuştur. Arap edebiyatının en meşhur şairlerinden birisi olmasına karşın, Ferezdak'ın divanı hâlâ Türkçeye tercüme edilmiş değildir; ama onu daha yakından tanımak isteyen araştırmacılar, bu hususta bilhassa Salih Tur, Ahmet Kâzım Ürün, M. Faruk Toprak ve Yahya Suzan'ın eserlerinde yer alan konuyla ilgili kısımları inceleme olanağına sahiptir.⁴ Ayrıca merhum Kenan Demirayak'ın (ö. 2022) Emevî Dönemi edebiyatına ilişkin eserinde, Ferezdak ile Cerîr arasındaki *nekâize* ilişkin bazı örneklere ulaşılabileceği de hatırlatılmalıdır.⁵ Ayrıca Ferezdak'ın bir gece kamp alanlarına misafir olan bir kurdu tasvir ettiği meşhur şiirinin tercümesi için, Nevzat H. Yanık'ın Arap şiirindeki tasvir konusunu ele aldığı çalışmasına müracaat edilebilir.⁶

Bu makale kapsamında Ferezdak'ın divanından bizim tercüme ederek inceleyeceğimiz methiye örneği ise, şairin İmam Zeynelâbidin (ö. 94/712) için nazmettiği meşhur kasidesidir. Çalışmamızda bu şiirin tercih edilmiş olmasının nedeni, söz konusu eserin Ferezdak'ın genellikle sıkça sorgulanan samimiyetini

³ Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1975), 2/359-363.

⁴ Salih Tur, *Ahtal, Ferezdak ve Cerîr'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 60-139; M. Faruk Toprak, *Klasik Arap Şiirinde Ehl-i Beyt ve Şîa* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 116-206; M. Faruk Toprak, *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 291-315; Ahmet Kâzım Ürün, "Fuḥûlu'ş-Şu'arâ (el-Aḥṭal, Cerîr, el-Farazdak) ve en-Nakâ'id", *S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 11 (1997), 53-73; Yahya Suzan, *Arap Şiirinde Hiciv: Başlangıçtan Abbâsî Dönemine Kadar* (Konya: Aybil Yayınları, 2012), 81-97.

⁵ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2012), 151-159.

⁶ Nevzat H. Yanık, *Arap Şiirinde Tasvir* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2010), 108-110.

yansıtmaya müsait bir kaside olmasıdır. Ferezdak'ın hicviyeleri kapsamında seçilen kaside örneği ise, Emevî Halifesi Muâviye b. Ebî Sufyân'ı (ö. 60/680) yermek için nazmettiği meşhur manzûmesidir. Bu şiirin seçilmiş olmasının nedeni, şairin keskin hiciv zekâsının şiirde açıkça tezahür etmesidir. Hiciv ve methiye sanatlarına kıyasla Ferezdak'ın genellikle ön plana çıkartılmayan mersiye türündeki eserleri arasından ise, Hilâl b. Aḥvez el-Mâzinî'ye (ö. 102/720 [?]) nazmettiği kısa bir şiiri tercüme edilerek değerlendirilmiştir. Nitekim mezkûr mersiye'nin Ferezdak'ın alışlageldik ağıt klişelerinden nasıl istifade ettiğinin gözler önüne serilmesi hususunda kâfi geleceği düşünülmektedir.

1. Ferezdak'ın Şairliği

Ferezdak'ın şiir sanatındaki maharetlerini geliştirmesinde, babası Gâlib'in yönlendirmelerinin önemli bir tesirinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Basra'nın tesisinin ardından 14/635 senesinde Kâzime'ye yerleşen ve eli açıklığıyla tanınan Gâlib'in Hz. Ali ile Muâviye arasındaki anlaşmazlık günlerinde, Basra muhitinde faaliyet gösterdiği de günümüze ulaşan rivayetler arasındadır. Bu durum, Ferezdak'ın daha sonraları Hz. Ali yanlılarının arasına dâhil olduğu hususundaki rivayetlerle ilişkili olmalıdır. Şairin şiir sanatıyla genç yaşında tanıştığı konusunda kuşkuya mahal yoktur. Günümüze ulaşan kayıtlarda, Ferezdak'ın *"Ben, (Hz.) Osman'ın hilafetinde, (henüz daha bir) genç olduğum halde, kabilemin şairleriyle hicivleşirdim."* dediği tespit edilmektedir. Ferezdak'ın, Cemel Vak'ası'ndan sonra, takriben on beş yaşlarındayken, babası tarafından Hz. Ali'nin huzuruna çıkartıldığı ve onun önünde şiir okumasının sağlandığı ve Hz. Ali'nin de genç şairin hissî ve fikrî açıdan gelişiminin eksiksizce tamamlanması için ona Kur'ân eğitimi verilmesi hususunda tavsiyede bulunduğu kaydedilmektedir. Kimi âlimler, şairin kariyerinde söz konusu buluşmaya atfedilen önemi fazla mübalağalı bulmakta; ama buna karşın bu hadisenin tarihsel açıdan gerçekleşmiş olabileceğini de kabul etmektedir. Buna mukabil Ferezdak'ın divanında Ehl-i Beyt sevgisini yansıtan unsurların, onun bu ziyaretiyle ilişkili olduğunun düşünüldüğü de belirtilmelidir.⁷

Emevî hanedanlığının iktidarı ele geçirmesi, kalbinde Hz. Ali sevgisi taşıyan Ferezdak'ın kariyerinde hiç kuşkusuz belirleyici bir role sahiptir. Nitekim konjonktür gereği, Yemâme ve Basra'dan, ikbali az çok Suriye'de egemenliği ele geçiren hanedanlığa bağlı olan insanlar arasından kendisine hâmil seçmek durumunda kaldığı bilinmektedir. Ferezdak'ın ilk Emevî Halifesi Muâviye'ye karşı nazmettiği hicviyesinin orijinallliği hususunda ise görüş birliği bulunma-

⁷ Şevki Dayf, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî: el-'Aşru'l-İslâmî* (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif bi-Mişr, ts.), 2/267; Blachère, "al-Farazdak", 2/788-789; Ergin, "Ferezdak", 12/373-375; A. Schaade, "Ferezdak", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1948), 4/556-558.

maktadır. Örneğin; Carlo A. Nallino'nun (ö. 1938) müspet görüşlerine karşı çıkan Régis Blachère (ö. 1973), bu kasidenin orijinallikten uzak olduğunu beyan etmektedir.⁸ Modern araştırmacılar tarafından şiirin mevsukiyetine gölge düşürülmüş olmasına rağmen, günümüze kadar ulaşmayı başaran bu parçanın Ferezdak'ın üstün şairlik yeteneklerini tam manasıyla yansıttığını ve eşine az rastlanır bir şiir zevkini gözler önüne serdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ferezdak'a nispet edilen bu mühim şaheser, onun hicvilerini ele aldığımız bölümde, tam haliyle Türkçeye tercüme edilerek incelenecektir.

Ferezdak'ın biyografisinde karşımıza çıkan bazı hadiselerin üzerindeki şüphe bulutlarına karşın, ister tesadüfi ister kasti olsun, kimi durumların Ferezdak'ın hareket özgürlüğünü etkilediği aşikârdır. Örneğin; bu hususta onun Irak'tan kaçış hadisesini zikretmek mümkündür. Rivayet edildiğine göre, Ferezdak sert tabiatlı ve kötü ahlaklı birisi olması hasebiyle insanların nefretini üzerine çekmiş, hatta hicvettiği kabile üyelerinin kendisini babasına şikâyet etmeleri üzerine ondan dayak yemiş; ama hiciv konusundaki ısrarını sürdürünce, işin boyutu bu kez Irak valisi Ziyâd b. Ebîh'e (ö. 53/673) kadar gitmiştir. Mamafih bu hususta, Ziyâd'ın düşmanlığını, onun üvey kardeşi olan Muâviye'yi hicvettiği için kazandığını nakleden rivayetler de göz ardı edilmemelidir. Nasıl cereyan ettiği hususunda tartışmaların bulunduğu bu hadiseler silsilesinin ardından, Basra valisi Ziyâd'ın 49/669 senesinde kendisine yönelttiği ölüm tehdidinden kurtulmak maksadıyla Irak'tan kaçarak bir takım serencamın ardından Medine'ye sığınmak mecburiyetinde kaldığı bilinmektedir. Ferezdak, Medine'de mahallî otoriteler tarafından oldukça sıcak bir karşılamaya mazhar olmuş, burada Saîd b. el-Âş'ın (ö. 59/679) himayesine sığınmış ve 56/675-6 senesine kadar Medine'de kalmıştır. Saîd'in selefi Mervân b. el-Hakem'in (ö. 65/685) Medine valiliğine tayininin ardından şehirden çıkartılan Ferezdak, Ziyâd'ın ölümünün hemen akabinde onun kendisi hakkında olumlu düşünceler besleyen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'a (ö. 67/686) bağlanmak için Irak'a dönmüştür. Bu bağlamda Ziyâd'ın Ferezdak'a yönelttiği tehditlerin aslında o kadar da ciddî olmadığını düşünen araştırmacılar vardır; ama Ferezdak'ın onun ölümünün ardından nazmettiği neşe dolu manzûmelerinden ve tezyiflerinden hareketle, Ferezdak'ın bu tehditlerden çok korktuğu sonucuna ulaşılmaktadır.⁹

Ferezdak bir methiye şairi vasfıyla 67/686 senesinde, Irak'a gelen Prens Bişr b. Mervân (ö. 75/694) ile kardeşi Abdülazîz b. Mervân'ı (ö. 86/705) kutlamak suretiyle, iktidarda bulunan Mervânîlerin Emevî koluna bağlılığını teyit etmiştir.¹⁰ Bişr'in idaresi, Ferezdak için müsait bir hareket alanı sağlamış; ne var

⁸ Blachère, "al-Farazdak", 2/788-789.

⁹ Schaade, "Ferezdak", 4/556-558; Blachère, "al-Farazdak", 2/788-789; Ürün, "Fuḥûlu'ş-Şu'arâ (el-Aḥṭal, Cerîr, el-Farazdak) ve en-Nakâ'id", 62-63; Ergin, "Ferezdak", 12/373-375.

¹⁰ Blachère, "al-Farazdak", 2/788-789.

ki pek de uzun sürmeyen bu günlerin ardından, Haccâc'ın (ö. 95/714) döneminde şair daha temkinli hareket etmek durumunda kalmıştır. Ferezdak'ın Haccâc ile ilgili günümüze ulaşan şiir mirası, şairin onun hakkındaki inişli çıkışlı fikirlerini yansıtacak niteliktedir. M. Faruk Toprak, Haccâc'ı her yönüyle ele aldığı kapsamlı eserinde, Ferezdak'ın onun hakkındaki bazı şiirlerinin tercümelerine de yer vermektedir. Şairin Haccâc'la ilişkisini tüm boyutlarıyla incelemek için bu şiirler önemli bir veri kaynağı sağlamaktadır. Ferezdak, Haccâc'a ve kayınbiraderi el-Hakem b. Eyyûb'e, pek de arzu etmemesine karşın, bir takım şiirler ithaf etmiş, hatta aynı gün içerisinde oğluyla kardeşinin ölüm haberini alan Haccâc'ı teselli etmeyi başarmıştır. Haccâc'ın ölümünün ardından resmî bir mersiye nazmetmesine rağmen, aslında kalben memnun olmuş ve bu memnuniyetini Haccâc'ın hasmı Süleyman b. Abdî'l-Melik (ö. 99/717) hilafeti devraldığına açıkça beyan etmekten çekinmemiştir. Tarihî kayıtlar, Haccâc'ın Hristiyan bir kadınla evlendiği için, Ferezdak'ı azarlayarak huzurundan kovduğunu da aktarmaktadır. Arap edebiyatında Haccâc'ın karakterini en iyi yansıtan şiirlerden bazıları Ferezdak'a aittir. Örneğin; Haccâc'ın karşısına çıkan insanların ondan çekinerek başlarını eğdiklerini, hatta onu görenlerin korkudan idrarlarını kaçırdıklarını, salyalarını yuttuklarını ve yüreklerinin stresle çaptığını anlatmaktadır.¹¹

Emevîlerin Horasan Valisi el-Muhelleb b. Ebî Şufra (ö. 82/702), Ferezdak'ın gazabına uğrayan Emevî otoritelerinden biridir. Nitekim el-Muhelleb şairin dizelerinde, Ezd kabilesine mensup olması hasebiyle, ateşperestlerin neslinden gelmekle itham edilmiştir. Ferezdak'ın bu şiirlerinden, onun bedevi geleneklerine ne denli bağlı olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim el-Muhelleb'i hicvederken kabile üyelerinin İslam öncesinde Mekke'ye gelerek putlara tapmamış olmalarıyla da alay etmektedir. Bu durum, Ferezdak'ın Câhiliye zihniyetinden sıyrılamamasının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Ferezdak'ın zihninde dinî aidiyetin, siyasetten çok da bağımsız bir konuma sahip olmadığını düşünmek yanlış değildir. Bu durumu, başka bir kabileyi İslam'a kendi arzularıyla değil de siyasî nedenlerle girmiş olmaları dolayısıyla alaya almasında da görmek mümkündür. Benzer şekilde el-Muhelleb'in oğlu Yezîd b. el-Muhelleb (ö. 102/720) de Horasan valiliği esnasında Ferezdak'ın sivri dilinden kurtulamamıştır. Yaşanan bazı siyasî değişimlerin durumuna göre, Ferezdak önce Yezid'e karşı söylemlerini hafifletmiş, sonra tamamen onun tarafına geçmiş, Yezid'in başına gelen kötü akıbetin ardından ise yeniden hakaretlere başlamaktan ve onun hizbini mağlubiyete uğratanları methetmekten geri durmamıştır.¹²

¹¹ Schaade, "Ferezdak", 4/556-558; Toprak, *Klasik Arap Şiirinde Ehl-i Beyt ve Şîa*, 155; 205-206.

¹² Halid Yusuf, *el-Hicâ' inde Cerîr ve'l-Ferzdağ* (Beirut: Mu'essesetu'r-Rihâbî'l-Hadîs, 2010), 96; Schaade, "Ferezdak", 4/556-558; el-Ferzdağ'ın Muhellebiler hakkındaki bazı şiirlerinin Türkçe

Ferezdak'ın Emevî hanedanlığıyla münasebetinin ilk başlarda çok müspet bir düzlemde cereyan etmediği anlaşılmaktadır. Sıkı bir Hz. Ali yanlısı olmasına, hatta Zeynelâbidîn'i methettiği için hapse dahi atılmasına karşın, Emevî otoritelerine söylediği şiirlerde son derece mübalağalı övgü ifadeleri kullanmaktan da geri durmamıştır. Öyle ki yüceltmek istediği memdûhlarını överken Hz. Muhammed'den sonra başka bir peygamber gönderilecek olsaydı, bu önemli vazifenin muhakkak kendi memdûhuna verileceğini dahi söylediği tespit edilmektedir. Buna mukabil, Ferezdak tamamen itaatkâr bir ruha da sahip değildir. Örneğin; Ferezdak'ın Muâviye ve oğlu Yezîd için övgü kasideleri nazmetmediği gözlemlenmektedir. Muhtemelen bu durumun sebebi, şairin bu iki halifeyi de methetmemiş olmasıdır. O, daha ziyade kendi muhitinde hüküm süren otoritelere, diğer bir deyişle kendi yakınındaki iktidar sahiplerine boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır. Kendi muhitinden uzak olan halife ve valilere, kendisini ilgilendirmediği için methiye nazmetmediği düşünülmektedir. Elbette bu iki halifeyi methetmemiş olması, Hz. Ali yanlısı olmasıyla da ilişkilendirilmektedir. Methiyelerinde onun övgüsüne mazhar olan ilk halife, Abdümelik b. Mervân'dır (ö. 86/705). Emevî sarayına gelişi ise, ancak Süleyman b. 'Abdî'l-Melik'in (ö. 99/717) hilafeti sırasında vuku bulmuş ve özellikle onun inayetinde itibar görmüştür. Ferezdak, Abdümelik b. Mervân'dan Yezid b. 'Abdî'l-Melik'e (ö. 71/690) kadarki halifelere mümkün mertebe övgü şiirleri nazmetmiştir. Ömrünün görmeye yettiği son Emevî Halifesi Hişâm b. 'Abdî'l-Melik'e (ö. 125/743) ise, öfkesini yansıtan hakaretler savurmuş, onun hasisliğini yahut şaşa olması gibi fiziksel rahatsızlıklarını istihzalarına konu edinmiştir. Buna karşın Ferezdak'ın Hişâm'ı methettiği şiirleri de bulunmaktadır.¹³

2. Ferezdak'ın Edebî Şahsiyeti ve Karakteri Üzerindeki Eleştiriler

Genellikle tek bir tabakanın mensubu olarak görülen Ferezdak, Ahtal (ö. 92/710-11) ve Cerîr b. 'Aşîyye (ö. 110/728 [?]), Emevî Döneminin tartışmasız en büyük üç şairi olarak kabul edilmektedir.¹⁴ Ne var ki Ferezdak'ın hiç çekinmeden intihal yaptığının aktarılması, onun kariyerindeki büyük bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüze ulaşan rivayetler, Ferezdak'ın tanıdıklarının veya seleflerinin manzûmelerinden aşirmalar yaptığını, meşhur şairlerin şiirlerinden dahi hoşuna giden kısımları kaygısızca kendisininmiş gibi okuduğunu

tercümesi için bk. Toprak, *Klasik Arap Şiirinde Ehl-i Beyt ve Şîa*, 116-118.

¹³ el-Ferzdağ, *Dîvânü'l-Ferzdağ*, haz. Ali Fâ'ûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1407/1987), 591-592; Schaade, "Ferezdak", 4/556-558; Tur, *Ahtal, Ferezdak ve Cerîr'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv*, 70-71.

¹⁴ bk. Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu's-Şu'arâ'*, haz. Josef Hell - Taha Ahmed İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1422/2001), 21.

aktarmaktadır. Hatta el-Aşma'î (ö. 216/831): “*el-Ferzdağ'ın on şiirinden dokuzu intihaldir. Cerîr'in ise olsa olsa bir beytinin yarısı intihaldir.*” demektedir.¹⁵ Başka bir rivayete göre, Ebû 'Amr b. el-A'lâ' (ö. 154/771), Ferezdak ile Mirbed'te karşılaşmış ve onun aslen el-Mutelemmis'e (ö. 569 [?]) ait olan bir şiiri kendisininmiş gibi okuduğunu duymuş ve bu durumu şaire açmıştır. Ferezdak ise cevaben: “*Aman sakın ha kimseye söyleme! Gerçekten kayıp şiir benim için kayıp deveden daha sevimlidir.*” demiştir. Ferezdak'ın gerçek bir intihal tutkunu olduğunu heyecanla aktaran bu minvaldeki rivayetlere karşın, el-Merzubânî (ö. 384/994), Ferezdak'ın itham edildiği intihal suçlamalarının aşırılık boyutunda olduğu kanaatinde. Büyük âlimin bu hususta: “*Evet, biz onun (el-Ferzdağ'ın) bazı şairlerin meşhur beyitlerini iğare yaptığından şüphe duyuyoruz, ancak onun on şiirinden dokuzunun serika olduğunu söylemek, böyle bir şey imkânsızdır!*” dediği gözlemlenmektedir.¹⁶ Mezkûr ithamlar hakkında, el-Merzubânî'nin görüşüne katılmamak mümkün değildir.

Pek çok bedevi gibi, Ferezdak da tutkulu bir gezgindir. Bu nedenle onu seyyah şairler arasında sınıflandırmak mümkündür. O, ömrü boyunca pek çok kez intikal halinde bulunmuş ve aynı yerde uzun süre kalmaktan asla memnun olmamıştır. Onu bazen Basra'da, bazen Kufe'de, bazen Şam'da bazen Medine'de bazen de Belkâ'da bulmak mümkündür. Gezgin bir şair olarak, genellikle kendisini gittiği yörelerin önde gelen şahsiyetlerin maiyetine kabul ettirmiş, onlar için çok sayıda methiye şiiri nazmetmiş ve bu şiirleri çoğu zaman onların rakiplerini hedef aldığı hicivlerle dengelemiştir. Bu şiirlerde kabile siyasetiyle güdülenmiş politik ve ferdî hicivler, şahsî hakaret ve övünmelerle genellikle bir arada bulunmaktadır. Şiirlerinde tezahür eden yüksek nazım kuvvetine ve mükemmelliği yansıtan bir sanat anlayışına karşın, Ferezdak şahsiyeti hasebiyle edebiyat tarihçilerinin eleştirisinden kendini kurtaramamıştır. Onu eleştirmelerinin gerekçesi, kendisine ihsanlarda bulunan kişiler için övgü şiirleri nazmetmesi, ama umduğunu elde edemediği kişilere karşı hicviyeleriyle hücumu geçmesidir. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Ferezdak'ın evvelce övdüğü birisini daha sonra hicvettiği pek çok hadise vakidir. Örneğin; bir keresinde Irak Genel Valisi Ömer b. Hubeyra el-Fezârî'yi (ö. 110/728) övmüş ve kabilesinin görkemlerini saymış, ancak sonra methini hicve tebdil ederek onu ve Benû Fezâra'yı kötü bir şekilde diline dolamıştır.¹⁷

¹⁵ Yusuf Seller, *Şiirde İntihal Meselesi ve Arap Şiirine Yansımaları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 72-73.

¹⁶ Yusuf Seller, *Şiirde İntihal Meselesi ve Arap Şiirine Yansımaları*, 72-73.

¹⁷ Carlo-Alfonso Nallino, *La littérature arabe des origines à l'époque de la dynastie umayyade*, çev. Charles Pellat (Paris: G. P. Maisonneuve, 1950), 121-122; Bu şiirler için bk. el-Ferzdağ, *Dîvânü'l-Ferzdağ*, 201-204; G. J. H. van Gelder, “al-Farazdaq, Hammâm ibn Ghâlib”, *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. J. S. Meisami vd. (Londra-New York: Routledge, 1998), 1/219-220.

Birçok edebiyat tarihi kitabında veya Ferezdak'ı konu edinen ilmî eserde, Ferezdak'ın ahlaksız karakteri yahut daha ılımlı bir tabirle eksantrik kişiliği tartışmaya açılmaktadır. Onun bu tatsız karakteri, şairliğini direkt olarak etkilediği için, kısaca bahse konu olmayı hak etmektedir. Öncelikle onun hakkındaki kayıtların, şairin korkunç karakter hasletlerini sıralamaya başlamadan önce, fiziksel dezavantajlarını konu edindiği gözlemlenmektedir. Bu kapsamda şairin kısa boylu ve şişman olduğu, ayrıca geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle deforme olmuş bir çehresinin bulunduğu rivayet edilmektedir. Elbette edebiyat âlimleri şairi kendi elinde olmayan bu fiziksel özellikleri dolayısıyla değil, bilakis şahsiyetindeki nahoş araz sebebiyle eleştirmektedir. Bu bağlamda Ferezdak genellikle utanmaz bir çapkın olarak nitelenmekte, kadınların uğruna bütün varlığını sarf edebilecek bir tıynetle olduğu kaydedilmekte ve kendisine ilham veren kadınlara açık saçık sözlerle seslenmekten imtina etmediği için eleştirilmektedir. Bununla birlikte korkak ve kindar bir karaktere sahip olduğu söylenen Ferezdak'ın bu hasletlerinin biyografisinde ve bilhassa hicvilerinde açıkça tezahür ettiği düşünülmektedir. Şairin bu nobran ve nahoş tabiatı, genellikle onun evlilik hayatındaki başarısızlığıyla da ilişkilendirilmektedir. Ferezdak'ın birçok hanımla evlendiği; ama ailevi ilişkilerinde bir türlü arzu ettiğini bulamadığı kaydedilmektedir.¹⁸

Ferezdak'ın bilhassa amcasının kızı en-Nevvâr bint A'yen el-Mucâşi'yye ile olan izdivacı, hayatında ve şairliğinde belirgin bir iz bırakmıştır. Bu hanımın fesahat, belagat ve akıl sahibi olduğu, keskin zekâlı ve şiirden anlayan kadınlar arasında yer aldığı kaydedilmektedir.¹⁹ Ferezdak ile en-Nevvâr arasında yaşananlara ilişkin pek çok ilginç anekdot, günümüze kadar ulaşmıştır. Salih Tur bu konuda mezkûr çiftin nasıl evlendiğine ilişkin bazı önemli malumatları aktarmış ve meseleye ilişkin söylenmiş şiirlerden bazı önemli beyitleri Türkçeye tercüme etmiştir. Bu bilgilerin mütalaa edilmesi, Ferezdak'ın şahsiyetinin ve şahsiyetinin şairliği üzerinde bıraktığı etkilerin gözlemlenmesi açısından önemlidir.²⁰

Arap edebî geleneği, Ferezdak'ın şahsiyeti hususunda genellikle son derece olumsuz bir bakış açısına sahiptir. Ferezdak'ın şiirleri sadece şairin pervasızlığına değil, aynı zamanda onun utanç verici pek çok eylemine de tanıklık etmektedir. Bu husustaki en önemli istisna, şairin en olumsuz koşullarda dahi Hz. Ali'nin hanesine bağlı kalmayı başarmış olmasıdır. Hatta Hz. Hüseyin'in Irak'a intikal etmeyi planladığı süreçte, Ferezdak'ın onu Irak halkının sadakatsizliği hususunda

¹⁸ Clement Huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin (Ankara: Tisa Matbaacılık Sanayii, 1971), 61; Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996), 158-159.

¹⁹ bk. Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ' fi 'Âlemeyyi'l-'Arab ve'l-'İslâm* (Beirut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.), 5/193.

²⁰ bk. Tur, *Ahtal, Ferezdak ve Cerîr'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv*, 117-118.

uyardığı tahmin edilmektedir.²¹ Ferezdak'ın şairliğinin edebî değeri de bizzat karakteri kadar Arap edebiyatı tarihi boyunca tartışmalara konu olmuştur. Şiirlerinin sık sık tartışıldığı ve bunların Cerîr'in ve ona karşı kendi safında yer alan Ahtal'in ürünleri ile karşılaştırıldığı gözlemlenmektedir. Cerîr, Ferezdak ve Ahtal üçlüsü arasındaki en iyi şairin kim olduğu hususunda cereyan eden ateşli tartışmalar, Arap şiirini konu edinen pek çok Arapça eserin ortak konusudur ve bu meseleyle ilgili çok sayıda anekdotun günümüze kadar aktarıldığı gözlemlenmektedir. Hatta bu görüşlerden bazıları, şairlerin kendisiyle çağdaş olabilecek eskiliktir. Ne var ki dönemin en iyi şairinin kim olduğu hususundaki spekülasyonlar, çoğu zaman son derece sübjektiftir. Hatta en iyi şairin tespit edilmesi çabası doğrultusunda, kimi zaman Kuşeyyir 'Azze (ö. 105/723) gibi, bu üçlünün dışındaki isimlerin önerildiği dahi vakidir. Mamafih mezkûr üç büyük şair hem halk arasında hem de saray muhitinde oldukça belirgin bir popülerlik elde etmeye muvaffak olmuş, hem gramer ulemasının hem de edebiyat münekkitlerinin takdirini toplamayı başarmıştır. Ferezdak'ın en güçlü olduğu alan, genel kabule göre hiciv sanatıdır ve hakikaten onun bu husustaki iğneleyici zekâsını yansıtan pek çok kayıt günümüze kadar ulaşmıştır. Daha sonraki zamanlarda, eleştirmenler bilhassa onun manzûmelerindeki anlatım zenginliğini övmeye başlamışlardır. Hatta Basra dil mektebinin tanınmış âlimi Yûnus b. Hâbib'in (ö. 182/798) "*Ferezdak'ın şiirleri korunmasaydı, Arapça kelime dağarcığının üçte biri yok olurdu.*" dediği gözlemlenmektedir. Ferezdak'ın günümüze kadar ulaşmayı başaran ve takriben yedi bin beyti aşan şiirsel mirası, İslam öncesine özgü üslup ve biçimsellik üzerine kuruludur. Şiirlerinde aşk temasının fazla gelişmediği ve *nesîb* bölümünü sıklıkla ihmal ettiği gözlemlenmektedir. Ferezdak'ın methiyeleri ile genellikle sert ve müstehcen olan hicviyeleri, onun zengin ve sağlam üslubuna hayran olan eleştirmenler tarafından çokça övülmektedir.²²

2. 1. Ferezdak'ın Methiyeleri

Ferezdak'ın günümüze ulaşan pek çok methiyesi vardır ve bunlar çeşitli otoritelere nazmedilmiştir. Bu kapsamlı methiye külliyatı içerisinde, şairin bilhassa Emevîlere adadığı kasideleri ile Zeynelâbidîn hakkında nazmettiği övgüsü büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Şairin şiirsel zekâsı ve kabiliyeti söz konusu olduğunda, eleştirmenler tarafından genellikle onun hicviyelerine işaret edilmektedir; ama bilhassa ihlaslı methiyelerinin Ferezdak'ın şiir sanatındaki

²¹ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898), 1/55.

²² van Gelder, "al-Farazdaq, Hammâm ibn Ghâlib", 1/219-220; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1/55-56; Kemal Tuzcu, "Bir Emevî Şairi: Kuseyyir 'Azze", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44/1 (2004), 23.

yüksek maharetinin en güzel örnekleri olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Ferezdak'ın methiyecilik anlayışı, kimi zaman önemsiz istisnalar gösterse de klasik Arap şiirinin tipik bir yansıması mahiyetindedir ve Ferezdak seleflerinin kullandığı övgüsel unsurları büyük ölçüde benimsemiş durumdadır. Dolayısıyla onun manzûmelerinde övülen hasletlerin köklü bir geleneği yansıttığı vakidir. Mamafih şairin şiirlerinde, içerisinde yaşadığı dönemin ve maruz kaldığı siyasî şeraitin de büyük bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Diğer bir deyişle, övgülerinde İslam sonrası methiyecilik anlayışında ortaya çıkan bir takım temayüller, geniş bir yansıma alanı bulmaktadır. Bu durumun bariz belirtileri, bilhassa Emevî makamlarına nazmettiği şiirlerinde aranabilir. Emevî hanedanlığının değer ve yüceliğine yaptığı atıflar veya hilafet siyasetine ilişkin meseleler, bu ürünlerde dikkat çekici bir perspektifte cereyan etmektedir. Örneğin; el-Yezîd b. el-Velîd'i överken onun atasının "Müminlerin Emiri" (*Emîru'l-Mu'minîn*) olduğunun altını çizmekte veya bu minvaldeki maksatlı dizelerinde Benû Mervân'ın hilafetteki haklarını vurgulamaktadır.²³

Ferezdak'ın methiyecilik anlayışının mütalaası kapsamında, onun en samimi övgülerinden birisinin, yani İmam Zeynelâbidîn Ali b. el-Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'in methi maksadıyla nazmettiği meşhur kasidesinin tetkik edilmesi, son derece ideal bir örnek olacaktır. Bu kasidenin doğru şekilde anlaşılabilmesi için, şairin mezkûr şiirini hangi olayın akabinde nazmettiğine kısaca değinmek gerekir. Rivayet edildiğine göre, şiirin nazmedildiği günlerde henüz Emevî hanedanlığının velihtı olan Hişâm b. 'Abdî'l-Melik, Hac vazifesini eda etmek için Mekke'ye gelmiştir. Veliht, Kâbe'yi tavaf etmiş ve Hacerülesved'e dokunmak istemiş; ama etrafındaki izdiham dolayısıyla buna muvaffak olamamıştır. İnsanların kalabalığı dolayısıyla kendisine geçit bulamayınca, oturması için kendisine bir kürsü tesis edilmiş, Hişâm da buradan insanlara bakmaya başlamıştır. Prens yanında Şam diyarının seçkin kişilerinden oluşan bir zümre bulunmaktadır. Bu esnada, İmam Zeynelâbidîn çıkagelmiş ve Kâbe'yi tavaf etmiştir. Hacerülesved'e dokunmak için yöneldiğinde ise, hacılar ona duydukları saygı nedeniyle önünden çekilmiş ve kutsal taş dokunabilmesi için ona yol açmışlardır. Prens için dahi böylesi bir saygıyı göstermeyen insanların niçin bu kişiye hürmet ettiklerini merak eden Şam ahalisinden birisi Hişâm'a: "*İnsanların böylesine hürmet gösterdiği bu adam da kim?*" diye sormuştur. Bunun üzerine Şam ahalisinin gönlünde ona karşı sevgi tohumlarının ekilmesinden çekinen Hişâm: "*Onu tanımıyorum.*" yanıtını vermiştir. Ne var ki o esnada orada hazır bulunan Ferezdak, prensin otoritesini sarsacak şekilde, "*Ben onu tanıyorum.*" demiş ve aşağıda aktaracağımız kasidesini okumuştur. Şairin sözleri Hişâm'ı öfkeliendirdiğinden, Mekke ve Medine arasında Ferezdak'ın hapsedilmesini emrettiği kaydedilmektedir.²⁴ Ferezdak'ın Zeynelâbidîn'i methettiği seçkin

²³ bk. Toprak, *Klasik Arap Şiirinde Ehl-i Beyt ve Şîa*, 181-182.

²⁴ el-Ferezdak, *Dîvânü'l-Ferezdak*, 511-514.

kasidesi, yirmi yedi beyitten teşekkül etmektedir:

1. هَذَا الَّذِي تَعْرِفُ الْبَطْحَاءُ وَطَأْتَهُ، وَالْبَيْتُ يَعْرِفُهُ وَالْحِلُّ وَالْحَرَمُ
2. هَذَا ابْنُ خَيْرٍ عِبَادِ اللَّهِ كُلِّهِمْ، هَذَا التَّقِيُّ النَّقِيُّ الطَّاهِرُ الْعَلَمُ
3. هَذَا ابْنُ فَاطِمَةٍ، إِنْ كُنْتَ جَاهِلَهُ، بِجَدِّهِ أَنْبِيَاءُ اللَّهِ قَدْ خَتَمُوا
4. وَلَيْسَ قَوْلُكَ: مَنْ هَذَا؟ بِضَائِرِهِ، الْعُرْبُ تَعْرِفُ مَنْ أَنْكَرْتَ وَالْعَجَمُ
5. كَلِّتَا يَدَيْهِ غِيَاثٌ عَمَّ نَفَعَهُمَا، يُسْتَوَكَّفَانِ، وَلَا يَعْرُوهُمَا عَدَمُ
6. سَهْلُ الْخَلِيقَةِ، لَا تُخَشَى بَوَادِرُهُ، يَزِينُهُ اثْنَانِ: حُسْنُ الْخَلْقِ وَالشِّيمُ
7. حَمَالُ أُنْقَالِ أَقْوَامٍ، إِذَا افْتَدَحُوا حُلُوَ الشَّمَائِلِ تَحَلُّو عِنْدَهُ نَعَمُ
8. مَا قَالَ: لَا قَطُّ، إِلَّا فِي تَشَهَّدِهِ لَوْلَا التَّشَهُدُ كَانَتْ لَأَاهُ نَعَمُ
9. عَمَّ الْبَرِيَّةَ بِالْإِحْسَانِ، فَانْقَشَعَتْ عَنْهَا الْعِيَابُ وَالْإِمْلَاقُ وَالْعَدَمُ
10. إِذَا رَأَتْهُ قُرَيْشٌ قَالَ قَائِلُهَا: إِلَى مَكَارِمِ هَذَا يَنْتَهِي الْكَرَمُ
11. يُغْضِي حَيَاءً، وَيُغْضِي مِنْ مَهَابَتِهِ، فَمَا يُكَلِّمُ إِلَّا حِينَ يَسْتَلِمُ
12. بِكَفِّهِ خَيْرَانَ رِيحُهُ عَبَقٌ، مِنْ كَفِّ أُرْوَعٍ، فِي عَرِينِهِ شَمَمُ
13. يَكَادُ يُمَسِكُهُ عِرْفَانُ رَاحَتِهِ، رُكْنُ الْحَطِيمِ إِذَا مَا جَاءَ يَسْتَلِمُ
14. اللَّهُ شَرَفَهُ قَدَمًا، وَعَظَّمَهُ، جَرَى بِذَلِكَ لَهُ فِي لَوْحِهِ الْقَلَمُ

15. أَيُّ الْخَلَائِقِ لَيْسَتْ فِي رِقَابِهِمْ، لِأَوْلِيَّةِ هَذَا، أَوْ لَهُ نِعْمَ
16. مَنْ يَشْكُرِ اللَّهَ يَشْكُرْ أَوْلِيَّةَ ذَا؛ فَالِدَيْنِ مِنْ بَيْتِ هَذَا نَالَهُ الأَمَمُ
17. يُنْمَى إِلَى ذُرْوَةِ الدِّينِ الَّتِي قَصُرَتْ عَنْهَا الأَكْفُ، وَعَنْ إِدْرَاقِهَا القَدَمُ
18. مَنْ جَدَّهُ دَانَ فَضَلُّ الأَنْبِيَاءِ لَهُ؛ وَفَضْلُ أُمَّتِهِ دَانَتْ لَهُ الأَمَمُ
19. مُشْتَقَّةٌ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ تَبِعْتَهُ، طَابَتْ مَعَارِسُهُ وَالأَحْيَمُ وَالسَّيْمُ
20. يَنْشَقُّ نُورَ الدَّجَى عَنْ نُورِ غَرَّتِهِ، كَالشَّمْسِ تَنْجَابُ عَنْ إِشْرَاقِهَا الظُّلْمُ
21. مِنْ مَعَشَرِ حُبِّهِمْ دِينَ، وَبَعْضُهُمْ كَفَرُ، وَقُرْبُهُمْ مَنْجَى وَمُعْتَصَمُ
22. مُقَدَّمٌ بَعْدَ ذِكْرِ اللَّهِ ذِكْرُهُمْ، فِي كُلِّ بَدْءٍ، وَمَخْتَوْمٌ بِهِ الكَلِمُ
23. إِنْ عُدَّ أَهْلُ التَّقَى كَأَنَّا أُنْمَتَهُمْ، أَوْ قِيلَ: «مَنْ خَيْرُ أَهْلِ الأَرْضِ؟» قِيلَ: هُمْ
24. لَا يَسْتَطِيعُ جَوَادٌ بَعْدَ جُودِهِمْ، وَلَا يُدَانِيهِمْ قَوْمٌ، وَإِنْ كَرُمُوا
25. هُمْ العُيُوثُ، إِذَا مَا أَرَمَتْ أَرَمَتْ، وَالأَسَدُ أَسَدُ الشَّرَى، وَالأَبَاسُ مُحْتَدَمُ
26. لَا يَنْقُصُ العُسْرُ بَسْطًا مِنْ أَكْفِهِمْ؛ سَيِّانِ ذَلِكَ: إِنْ أَثَرُوا وَإِنْ عَدِمُوا
27. يُسْتَدْفِعُ الشَّرُّ وَالبُلُوى بِحُبِّهِمْ؛ وَيُسْتَرَبُّ بِهِ الإِحْسَانُ وَالنَّعْمُ"

1. Bu (sorduğunuz adam), (Mekke) Vadi(si)'ninin (ve) onun etek(ler)inin tanıdığı kişidir. (Allah'ın) beyt(i), (onun) civarı ve (Mescid-i) Haram onu

tanımaktadır.

2. *Bu (kişi), Allah'ın bütün kullarının en hayırlısının oğludur. Bu, muttaki, temiz (ve) pak bir liderdir.*

3. *Eğer onu bilmiyorsan, bu (kişi), (Hz.) Fâtıma'nın oğludur. Onun dedesiyle birlikte, Allah'ın nebileri sona ermiştir.*

4. *'Bu (da) kim (ola)?' demen, ona bir zarar vermez. Senin tanımadığın (bu kişiyi), hem Araplar hem de Arap olmayanlar tanımaktadır.*

5. *Her iki eli de yararı (bütün insanları) kapsayan (bereketli) bir yağmur (gibidir). Onlardan su istenilir ve yokluk onları (asla) tanımaz.*

6. *Yumuşak huyludur, öfkelerinden korkulmaz. İki (nitelikle) süslenmektedir: Güzel bir beden yapısı ve (güzel bir) ahlak.*

7. *(O), insanların yüklerini, (bu yükler onlara) ağır geldiğinde taşımaktadır. Tatlı huyludur. (Kendisinden yardım isteyene) 'Evet' (demek), onun nezdinde tatlı (bir iştir).*

8. *Şehadet getirmesinin haricinde, asla 'Yok' dememiştir. Şehadet getirme olmasaydı, onun 'Yok'u 'Evet' olurdu. [Yani sadece "Allah'tan başka ilah yok" derken "yok" (lâ) kelimesini kullanır. Bunun haricinde kendisinden bir şey isteyenlere asla "yok/hayır" (lâ) demez.]*

9. *İhsan(ları)la (bütün) mahlûkatı kucaklar. (Öyle ki) karanlıklar, fakirlik ve yokluk onların üzerinden (bu sayede) kalkar.*

10. *Kureyş (ahalisi) onu gördüğünde, sözcüleri der ki: 'Asalet, (ancak) bu (adamın) soylu davranışlarına (ulaşabildiğinde, kendi zirvesini görerek) nihayete erer.'*

11. *Hayâ duyarak bakışlarını indirir, (insanların) bakışları da onun heybetinden dolayı indirilir. Gülümsediği zamanların haricinde, (kendisiyle korkudan) konuşul(a)maz.*

12. *Elinde, (insanların arasındaki) en harika kişinin elinden (gelen), kokusu güzel bir asa (bulunur); onun burnunda (ise) mağrurluk vardır.*

13. *(Kendisine) dokunmaya geldiğinde, (onu) tanıdığı için (Kâbe'nin) yanındaki duvar(lar dahi) neredeyse (teberrüken) onun elini tutacaktır.*

14. *Allah onu (çok) eskiden (beri) şereflendirmiş ve yüceltmıştır. (Allah'ın takdir) kalem(i), onun için bunu levhasına (yani levh-i mahfûza) yazmıştır.*

15. *Mahlûkatın hangisi, boyunlarında bu (adamın) önceliğini veya nimetlerini (hissetmez ki?) [Yani bu kişinin önceki kuşaklara mensup ataları saygın kimselerdi. Hangi kabile onların koruyuculuğunu ve gücünü zamanında kendi ensesinde hissetmemiştir?]*

16. *Kim Allah'a şükrederse, bu (adamın) önceliğini (tanıma hususunda da) şükran (borcu) duyar. Milletler, dine bu (adamın) hanesinden (çıktığı için) nail olmuştur.*

17. O, dinin zirvesine erişmektedir; öyle (bir zirve) ki ona ulaşabilme hususunda (insanların) eller(i) ve ayaklar(ı) kısa kalır.
18. O, (öyle bir kişidir ki geçmiş) nebilerin şanı onun dedesi için boyun eğmiş, ümmetler (de) onun ümmetinin şanına boyun eğmiştir.
19. Şeceresi, Allah'ın Resulünden türemiştir. Filizleniş, mizaç ve tabiat(ı) güzelce olgunlaşmıştır.
20. Gece karanlığının örtüsü, onun yüzünün nuruyla parçalanır; tıpkı güneşin doğuşuyla karanlığın yok olması gibi.
21. O, sevimleri din(in gereği), sevilmemeleri küfür, yakınlıkları (ise) kurtuluş ve sığınak olan bir topluluktur.
22. Her konuşmanın başında ve sonunda, Allah'ın zikredilmesinden sonra onlar da zikredilir. [Yani Allah'ın anılmasından sonra, Hz. Peygamber'e ve ailesine de salat ve selam edilir.]
23. Eğer takva ehli sayılacak olursa, onlar onların öncüleridir veya 'Dünya ahalisinin en hayırlısı kim?' denilirse, 'Onlar' denilir.
24. (Hiçbir) alicenap, onların alicenaplıklarından sonra (onların yaptığıın benzerini yapmayı) başaramaz. (Ne kadar) asil olurlarsa olsunlar, (hiçbir) kabile onların seviyesine ulaşamaz.
25. Onlar, buhran şiddetlendiğinde (dara düşen insanların yardımına koşan) cömert kimselerdir; savaş alevlendiğinde (ise yırtıcı aslanlarıyla nam salan) eş-Şerâ'nın aslanları (gibi) aslanlardır.
26. Yoksulluk, cömertliği onların ellerinden eksiltmez. Zengin de olsalar yoksul da olsalar, bu (onlar için) birdir.
27. Şer ve bela, onların sevgisiyle defedilir. İhsan ve nimetler, onlar (aracılığ)la istenir.²⁵

Ferezdak'ın bu methiyelerini ayrıcalıklı kılan en önemli özellik, şairin kendi şahsî çıkarını gözetmeksizin, hatta başına gelecek olumsuz durumları dahi göze alarak bir memdûhu methetmiş olmasıdır. Kasidenin ilginç noktalarından bir diğeri ise, şairin şiirin başlangıcından sonuna kadar, Hişâm b. 'Abdî'l-Melik'i çekincesizce küçük duruma düşürmesidir. Şiirdeki tonundan anlaşıldığı kadarıyla, Ferezdak Hişâm'ın Zeynelâbidîn'i tanımiyor numarası yapmasına son derece sinirlenmiş ve bu yüzden *maṭla'*ından itibaren kasidesini adeta ona karşı verilmiş bir cevap hüviyetinde kompoze etmiştir. Manzûme, şairin Ehl-i Beyt sevgisini son derece açık şekilde yansıtmakta ve şiirin inşasında şairin pek çok dinî göndermeden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Ferezdak'ın bu kasidesinde söz sanatlarından ustaca istifade etmesi, dinleyicilere geniş bir imgelem sunması ve anlamları bir beytin içerisinde sınırlamayı başarabilmesi göz önünde bulundurulduğunda, bu

²⁵ el-Ferezdak, *Dîvânu'l-Ferezdak*, 511-514.

manzûmesinde şairlik maharetlerini her yönüyle icra etmeye muvaffak olduğu söylenebilir.

Dönemin övgü gelenekleri son derece abartılı olduğundan, Ferezdak'ın methiye muhitini geniş tuttuğu, halife ve valilerin akrabalarını bile methiyelerinde yücelttiği gözlemlenmektedir. Bu duruma, Hişâm b. Abdî'l-Melik'in dayısı İbrahim b. İsmail b. Hişâm'ı methetmesi örnek gösterilebilir.²⁶ Ferezdak methiye nazmında belirli bir kişiyi överken başka kişileri hicvetmeye geçiş yapabilmekte yahut konuyla ilgili farklı kişileri de aynı bağlam içerisinde övebilmektedir. Örneğin; Benû Umeyye'yi methettiği bazı şiirlerinde, onlar için zafer kazanan Haccâc'ı da övmeyi ihmal etmemektedir. Bu noktada Haccâc'ın Benû Umeyye'nin hizmetinde gösterdiği başarıları dile getirmekte, hatta onu "kendisiyle kellelerin ve boyunların vurulduğu bir kılıç" olarak nitelendirmektedir.²⁷

Ferezdak'ın bu minvaldeki şiirlerinde, genellikle alışıldık unsurların kullanıldığı gözlemlenmektedir. Örneğin; şair, Emevîlerin İslam'ı korumak maksadıyla yürüttükleri savaşımı anlatmakta, onların din düşmanlarına ve dinden sapanlara karşı nasıl mücadele verdiklerini ve savaştaki ustalıklarını konu edinmektedir. Bu nazım sürecinde Abdullah b. ez-Zubeyr (ö. 73/692) gibi tarihî figürleri yalancılıkla itham ederken muhaliflerin karşısında kazanılan zaferleri de övgüyle yâd etmektedir. Ferezdak, Emevîlere hitaben nazmettiği methiyelerinde, Emevî halifesinin yaptığı tüm işlerin doğru ve isabetli olduğunu vurgulamaktadır. Emevî otoriteleri için nazmettiği methiyelerinde, şehadet şerbetini içen Hz. Osman'ın aziz hatırasını da hakkıyla yâd ettiği gözlemlenmektedir. Memdûhunu yüceltirken, klişeleşmiş şekilde onun şecaatini, savaş sanatındaki maharetlerini, üstünlüğünü, lütufkârlığını, yardımseverliğini, bağışlayıcılığını, kudretini, yaptırım gücünü, heybetini, korkutuculuğunu ve başarılarını konu edinmektedir. O ayrıca, methettiği kişinin kararlılığını, bereketliliğini, başladığı işi bitirebilmesini, gözü karalığını, muzafferliğini, idareciliğini, mütevazılığını, erdemliliğini ve statüsünü dile getirmektedir. Ferezdak'ın methiyelerinde kutsallığa yapılan atıflardan yoğun şekilde istifade edildiği gözlemlenmektedir. Örneğin; memdûhunun dinî açıdan derecesinin yüksekliğini, takvasını, cinleri dahi korkutacak kudrette olmasını ve hatta bizzat Allah tarafından desteklenmesini, övgüsel bir unsur olarak kullanmaktadır. Methiye kapsamında kullanılan dinî referanslar, bazen anlatının tamamen kutsallıkla harmanlanmasına yol açabilmektedir. Örneğin; Ferezdak, bir şiirinde Allah'ın Haccâc'ı desteklemek için gökten melek orduları gönderdiğini, hatta bu savaşın içerisinde Cebrail'in dahi düşman ordularının karşısına dikildiğini konu edinmektedir. Bu minvaldeki nispeten daha orijinal anlatılar, alışlageldik silah betimlemeleri gibi unsurlarla

²⁶ Tayyib Tüz, "Emevîler Dönemi Siyasi Şiir 'Ferezdak' Örneği", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (2015), 268.

²⁷ bk. Toprak, *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc*, 291-306.

da desteklenmektedir. Ferezdak'ın bu tarz methiyelerinde, memdûhunun düşmanlarını hiciv oklarına hedef yapması da ender rastlanan bir durum değildir. Örneğin; bu gibi durumlarda şairin memdûhunun karşısına çıkanlar bizzat İblis'in ordusu, bu ordunun neferleri de şeytanın askerleri olarak takdim edilebilmektedir. Hicvedilen kişilerin yerilmesi de mutad olduğu üzere genellikle methiyelerde karşılaşılan manaların zıt anlamlarının kullanımıyla gerçekleştirilmektedir. Örneğin; düşmanların akılsızlıkları, başarısızlıkları, yenilgileri, itikat bozuklukları, basiretsizlikleri, düşüncesizlikleri ve düzenbazlıkları konu edilebilmektedir.²⁸

2. 2. Ferezdak'ın Hicivleri

Ferezdak'ın Arap edebiyatındaki olağanüstü şöhretini borçlu olduğu asıl tema, hiç kuşkusuz hiciv sanatıdır. Onun hicviyelerini, çağdaşı ve ezeli rakibi olan Cerîr'den bağımsız şekilde düşünmek esasen pek mümkün değildir. Edebiyat tarihi boyunca, iki şairin yergisel mirası sıklıkla birbiriyle mukayese edilmiştir. Bu hususta, kısaca onların şahsî yaşamlarındaki fiillerinin şiirlerine de yansıdığını söylemek mümkündür. Zenginliğine rağmen rezillikle yoğrulmuş bir yaşantısı olduğu söylenen Ferezdak'ın şiirlerinde kullandığı dil “adi” olarak nitelenirken, fakirliğine rağmen ılımlı ve dindar bir yaşantısı olduğu rivayet edilen Cerîr'in üslubunun “sade, tabii ve nazik” sıfatlarıyla değerlendirildiği saptanmaktadır. Her iki şair de husule getirdikleri yergisellik atmosferi içerisinde, rakiplerinin aile ve aşiretlerinin mazisindeki karanlık ve tatsız hadiseleri asla gözden kaçırmayarak birbirlerini iğneleyici bir dille hiciv yağmuruna tutmuştur. Ferezdak'ı Cerîr'e karşı destekleyerek ikilinin mücadelesine müdahil olan Ahtal ile birlikte, kendi zirvesine ulaşan *nekâiz* sanatı, yalnızca Arap edebiyatı açısından değil, genel itibarıyla dünya hicvinin en güzel ürünlerinden bazısını vücuda getirmiştir.²⁹

Elbette Ferezdak'ın seçkin hiciv külliyatını yalnızca *nekâiz* dalıyla sınırlamak mümkün değildir. Bilakis belirli bir gerekçeyle, belirli bir kişiye karşı nazmedilen ve belirli bir kazanımı hedefleyen hiciv kasidelerinin en seçkin birkaç örneğini, Ferezdak'ın divanında bulmak hiç de şaşırtıcı değildir. Hatta Ferezdak'ın hiciv külliyatındaki bazı kasidelerinin, yalnızca Emevî Döneminin değil, genel itibarıyla bütün Arap edebiyatının en güzel yergi örnekleri olduğunu söylemek, haksız bir mübalağa sayılmamalıdır. Örneğin; Ferezdak'ın Emevî Halifesi Muâviye'ye karşı nazmettiği meşhur hicviyesi, onun divanındaki en dikkat çekici yergilerden biridir ve şairin hiciv temayüllerini yansıtacak kudrete sahiptir.

²⁸ bk. Toprak, *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc*, 291-306.

²⁹ bk. Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel (Ankara: Vadi Yayınları, 2012), 63.

Bu hicviyenin nakline geçmeden önce, mezkûr şiire neyin sebebiyet verdiği kısaca değinmekte fayda vardır. Rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber henüz hayattayken ashabı arasından bazı Müslümanları birbiriyle kardeş ilan etmiştir. İslam geleneğinde *mu'âhât* tabir edilen bu uygulama kapsamında, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer, Hz. Osman ile Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Talha b. 'Ubeydullah (ö. 36/656) ile Zubeyr b. el-'Avvâm (ö. 36/656), Ebû Zer el-Gifârî (ö. 32/653) ile Mikdâd b. Amr el-Behrânî (ö. 33/653) birbirleriyle kardeş ilan edilmiştir. Bu süreçte, hicve konu olan Muâviye ile el-Ĥutât b. Yezîd el-Mucâşî'f de birbirleriyle kardeş ilan edilmiştir. Ne var ki el-Ĥutât, Muâviye'nin hilafeti döneminde onun yanındayken vefat etmiş, Muâviye de aralarındaki kardeşliğe binaen el-Ĥutât'ın mirasını kendisine almıştır.³⁰ Aralarında el-Ĥutât ile akrabalık bağı bulunan Ferezdak, halifenin bu kararını haber alınca, el-Ĥutât'ın mirasına arzu ettiği şekilde varis kılınmamasına öfkelenmiş ve Muâviye'yi son derece kuvvetli şekilde yerdiği meşhur hicviyesini nazmetmiştir. Söz konusu hicviye, Ferezdak'ın divanında on altı beyitten teşekkül etmektedir:

1. "أَبُوكَ وَعَمِّي يَا مُعَاوِيَ أَوْرَثَا تُرَانَا فَأَوْلَى بِالْثَرَاتِ أَقَارِبُهُ
2. فَمَا بَالُ مِيرَاثِ الْهَتَاتِ أَكَلْتَهُ، وَمِيرَاثِ حَرْبِ جَامِدٍ لَكَ ذَائِبُهُ
3. فَلَوْ كَانَ هَذَا الْحُكْمُ فِي جَاهِلِيَّةٍ عَرَفْتَ مِنَ الْمَوْلَى الْقَلِيلُ حَلَالِيَّةٍ
4. وَلَوْ كَانَ هَذَا الْأَمْرُ فِي غَيْرِ مُلْكِكُمْ لَأَدَيْتَهُ أَوْ غَصَّ بِالْمَاءِ شَارِبُهُ
5. وَلَوْ كَانَ إِذْ كُنَّا وَلِلْكَفِّ بَسْطَةً، لَصَمَّمْتُ عَضْبُ فَيْكَ مَاضٍ مَضَارِبُهُ
6. وَقَدْ رُمْتَ أَمْرًا يَا مُعَاوِيَ دُونَهُ خِيَاطِفُ عِلْوَدٍ صِعَابُ مَرَاتِبُهُ
7. وَمَا كُنْتُ أُعْطِي النِّصْفَ مِنْ غَيْرِ قُدْرَةٍ سِوَاكَ وَلَوْ مَالَتْ عَلَيَّ كِتَابِيَّةُ
8. أَلَسْتُ أَعَزَّ النَّاسِ قَوْمًا وَأَسْرَةً، وَأَمْنَعَهُمْ جَارًا إِذَا ضَمِيمَ جَانِبِيَّةُ

³⁰ Abd el-Malik Ibn Hischam, *Das Leben Mohammed's nach Mohammed ibn Ishak, Bearbeitet von Abd el-Malik Ibn Hischam, Aus dem Arabischen übersetzt von Gustav Weil*, çev. Gustav Weil (Stuttgart: Verlag der J. B. Metzler'schen Buchhandlung, 1864), 288-289.

9. وَمَا وُلِدْتُ بَعْدَ النَّبِيِّ وَأَهْلِهِ كَمِثْلِي حِصَانٌ فِي الرَّجَالِ يُقَارِبُهُ
10. أَبِي غَالِبٌ وَالْمَرْءُ صَعَصَعَةٌ الَّذِي إِلَى دَارِمٍ يَنْمِي فَمَنْ ذَا يُنَاسِبُهُ
11. أَنَا ابْنُ الْجِبَالِ الشَّمِّ فِي عَدَدِ الْحَصَى، وَعَرْفُ الشَّرَى عَرْقِي، فَمَنْ ذَا يُحَاسِبُهُ
12. وَبَيْتِي إِلَى جَنْبِ رَحِيبٍ فِنَاؤُهُ، وَمِنْ دُونِهِ الْبَدْرُ الْمُضِيءُ كَوَاكِبُهُ
13. وَكَمْ مِنْ أَبٍ لِي يَا مُعَاوِيَّ لَمْ يَزَلْ أَعْرَى يَبَارِي الرِّيحَ مَا إِزُورَ جَانِبُهُ
14. نَمَتَهُ فُرُوعُ الْمَالِكَيْنِ، وَلَمْ يَكُنْ أَبُوكَ الَّذِي مِنْ عَبْدِ شَمْسٍ يُخَاطِبُهُ
15. تَرَاهُ كَنَصْلِ السَّيْفِ يَهْتَرُ لِلنَّدَى جَوَادًا تَلَاقَى الْمَجْدَ مُدَّ طُرَّ شَارِبُهُ
16. طَوِيلَ نَجَادِ السَّيْفِ مُدَّ كَانَ لَمْ يَكُنْ قُصِيٍّ وَعَبْدُ الشَّمْسِ مِمَّنْ يُخَاطِبُهُ"

"1. Ey Muaviye! Senin baban ve benim amcam miras bıraktılar. Miras için en uygun kişi, (ölen kişinin en) yakınlarıdır.

2. el-Ḥutât'ın mirasını yemene (karşın), (deden) Ḥarb (b. Umeyye b. 'Abdi Şems)'in menkul (kıymetlerden oluşan) mirasının senin için dundurulmasına ne diyorsun?

3. Eğer bu hüküm Câhiliye'de (verilmiş) olsaydı, (ikimizin arasından) kimin (kavmindeki) yardımcılarının (daha) az olduğunu bilirsin.

4. Eğer bu mesele sizin krallığınızın haricinde olsaydı, o (hükümü ya hakkıyla uygulardın ya da su için kişi (içtiği suda) boğulurdu. [Yani eğer saltanat makamında olmasaydın, seni gasp ettiğin malda boğardık.]

5. Eğer (İslam öncesinde dilediğini yapan) elimiz (şimdi de) serbest olsaydı, keskin bir kılıç, uçları (bağırsaklarını deşecek şekilde) senin içine geçerek giriverirdi.

6. Ey Muâviye! (İrtifa) seviyeleri zorlu (ve) çetin olan uçurumların önündeki bir duruma atıldın.

7. *Senin haricinde, (askerî) birlikler (düşmanca) üzerime yönelseler de güçsüzlükten itaat etmedim.*

8. *Ben kabile ve aile açısından insanların en yücesi ve bir ciheti haksızlığa uğradığında komşusunu onların içerisinde en iyi gözeten (kişi) değil miyim?*

9. *(Hz.) Nebî'nin ve ailesinin ardından, hiçbir (kadın), erkekler arasında kendisiyle mukayese edilecek benim gibi (kuvvetli ve asil) bir aygır doğurmamıştır.*

10. *Benim atam Gâlib ve soyu Dârim'e dayanan Şa'sa'a (adlı) kişidir. Kim ona denk olabilir?*

11. *Ben, sayı bakımından çakıl taşları gibi (kalabalık bir nüfusa malik) olan yüksek dağların oğluyum. Zenginlik soyu benim soyumdur. Kim (böylesi bir zenginliği ve nüfus)u hesaplayabilir ki?*

12. *Evimin bir yanında geniş bir avlusu vardır; parlayan dolunay ve yıldızları onun önündedir. [Yani kabilemin en seçkin eşrafı benim hanemin yanında mukimdir.]*

13. *Ey Muâviye! Hangi tarafa dönerse dönsün rüzgârla yarışan (ve aradan geçen bunca zamana rağmen) hâlâ görkemli olan kaç tane atam var benim? [Yani benim atalarım insanlara yaptıkları ihsanlar vesilesiyle insanları zarara uğratan şiddetli rüzgârlara karşı mücadele verirdi. Rüzgâr insanları dondurur, atalarım onları sıcaklıkla sarmalardı. Yahut atalarımın şöhretinin yaygınlığı, rüzgârın yaygınlığından dahi daha çoktu.]*

14. *Onu iki Mâlik'in kolları büyütmüştür. Senin 'Abdu Şems'ten olan atan onunla konuşamazdı bile. [Dârim'in soyu, Mâlik b. Hanzala b. Mâlik şeklindedir. Şair burada muhtemelen bu nesebe gönderme yapmaktadır.]³¹*

15. *Bıyıkları çıktığından beri, alicenaplıkla zaferi elde eden ve cömertlik için sallanan bir kılıcın keskin yüzü gibi görürsün onu.*

16. *Oldum olası kılıç askısı uzundur. (Senin ataların) Kuşay ve 'Abdu-Şems (ise, dereceleri itibariyle) onunla konuşabilecek kimselerden değildir."³²*

Ferezdağ'ın söz konusu hicviyesi incelendiğinde, şairin hiciv sanatındaki keskin zekâsına hayran kalmamak mümkün değildir. Usta şair kasidesinin *mafta'*ında, lafı dolandırmadan muradını dile getirmeye koyulmaktadır. Bu kapsamda, muhatabının düştüğü hatayı muhakeme yoluyla gözler önüne sermek için, Muâviye'nin kendi dedesinin mirası hakkındaki hükmünü hatırlatmakta ve el-

³¹ bk. İbn Hâzım, *Cemheratu'l-ensâbi'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983), 229.

³² el-Ferezdağ, *Dîvânu'l-Ferezdağ*, 49-51.

Hütât'ın terekesinin taksimi hususundaki yanlışlığını anlamasını sağlamaya çalışmaktadır. Şair şiirinde son derece akılcıca bir üslup benimseyerek uslamlamadan ustaca istifade etmiş; ama buna mukabil ilerleyen beyitlerinde son derece agresif ve saldırgan bir dil kullanmaya başlamıştır. Ne var ki bu saldırganlığını direkt olarak muhatabına yansıtmaktansa, mahirane şekilde kurgulanmış bir iphamın ardına gizlemeyi tercih ettiği gözlemlenmektedir. Örneğin; dördüncü beyitte kullandığı dolaylı ve karmaşık anlatım, son derece korkutucu bir tehdit içermesine karşın, şair tarafından nispeten yumuşatılarak takdim edilmektedir. Hicviyenin sonlarına doğru, Ferezdak son derece meraklı olduğu *faḥr* (övünme) temasına da giriş yapmakta ve kendi atalarını Muâviye'nin ecdadından üstün tutmaktadır. Yergi ile övünmenin birbiriyle harmanlanması, İslam öncesinden beri kullanılagelen bir üslubun devamıdır. Ferezdak bu şiirinde alışıldık yöntemleri kullanmasına karşın, hiciv sanatında ulaştığı üstün ifade gücüyle temayüz etmektedir.

2. 3. Ferezdak'ın Mersiyeleri

Ferezdak'ın divanında, sağlıklarında methettiği kişilerin ardından söylediği mersiyeleri de dikkat çekmektedir. İlk söylediği mersiye ise, muhtemelen babası Gâlib'in vefatının ardından nazmettiği kasidesidir. Onu hayatı boyunca takdirle yâd eden şairin, bu şiirinde babasının ahlakını ve cömertliğini miras aldığını söylediği gözlemlenmektedir. Mersiye nazmında son derece açık ve net bir üslup benimsediği, ancak çoğu mersiyesinin hüzün ve acıdan kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte oğlu için nazmettiği mersiyesinde, samimi bir duygulanım göze çarpmaktadır.³³ Mersiye temasına hasrettiği kasidelerinde de methiyelerinde olduğu gibi alışıldık motiflerden geniş ölçüde istifade ettiği tespit edilmektedir. Örneğin; ölen kişinin ardından dünya kaim olduğu müddetçe ağlanması ve dövünülmesi için yapılan davet, soydaşların kalplerine düşen hüzün ve keder, kaybedilen insanın maddi-manevi yerinin doldurulamayacağı ve üzüntü dolayısıyla uykunun haram olması gibi motifler Ferezdak'ın ağıtlarında yaygın şekilde kullanılmaktadır. Ferezdak erken dönem Arap şiirinde ortaya çıkan mersiye geleneklerine mutabık kalarak ağıt yaktığı kişiyi ölümünün ardından övmektedir. Dolayısıyla bazı mersiye beyitlerini, müteveffa kişiler için söylenmiş geçmiş zamana matuf methiyeler olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Ferezdak mersiyelerinde konu edindiği kişinin geçmişteki muteber konumunu bilhassa vurgulamaya dikkat etmektedir. Ölüm gününün insanların kalplerine yüklediği acı ve karamsarlık, yine onun şiirinin motiflerinden birisidir. Ferezdak artık ebedî ârâmghâhına uğurlanan kişinin bir zamanlar yaptığı iyilikleri zikretmek suretiyle, kalplerdeki burukluğun

³³ Athraa Abdullah Abed Abed, *el-Ferezdak'ın Şiirinde İslam'ın ve Ehl-i Beyt Sevgisinin Etkisi* (Kayseri: Sesiyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 48.

şiddetini arttırmayı hedeflemektedir.³⁴

Şair üslup gereği yitirilen kişinin hayattayken ihsanlarda bulunduğu kimseleri de onun ardından ağlamaya davet etmektedir. Örneğin; bu sayede askerlerin kaybını zikrederek şiirini adadığı kişinin askerî yeteneğini veya fakirleri zikrederek konu edindiği kişinin cömertliğini vurgulamaktadır. Şairin izlediği bu klasik metot, insanların düşüncelerini yönlendirme kudretine sahip olduğu için son derece başarılıdır. Şair gerekli gördüğü noktalarda, ölünün kaybı dolayısıyla insanların başına gelen talihsizliğe veya onun yerinin doldurulmayacağına yaptığı vurguyu, müteveffanın mirasının yahut siyasetinin devam ettirileceği söylemleriyle dengelemeyi ustalıklı başarmaktadır. Nitekim düşmanlar tarafından, hasım kabile veya hizbin bu ölüm dolayısıyla tamamen biçare kaldığının düşünülmesi, istenilen bir durum olmaktan kesinlikle uzaktır.³⁵ Ferezdak'ın mersiye nazmettiği kişilerin ardından dahi hicviye söylemekten geri durmaması, onun hiciv dürtülerinin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir. Onu bu müteveffaları hicvetmeye sevk eden unsur ise, muhtemelen değişen siyâsî konjonktürlerdir. Bu bağlamda, vefatının ardından etkileyici bir mersiye nazmettiği Haccâc'ı ve ona yakın kimseleri, bir süre sonra Süleyman b. Abdî'l-Melik'i methettiği bir kasidesinde hicvetmesi zikredilebilir. Ağıt yaktığı birisinin ardından nasıl yergisel ifadeler sarf edebildiği Ferezdak'a sorulduğunda, Allah'ın bir topluluğu bıraktığı zaman kendisinin de onları bırakacağını dile getirdiği kaydedilmektedir.³⁶ Ferezdak'ın Hilâl b. Aḥvez el-Mâzinî'nin (ö. 102/720) ardından söylediği bir mersiyesi beş beyitten teşekkül etmektedir:

1. "أَرَى الْمَوْتَ لَا يَبْقَى عَلَى ذِي جَلَادَةٍ وَلَا غَيْرَةٍ إِلَّا دَنَا لَهُ مُرْصِدًا

2. أَمَا تُصَلِّحُ الدُّنْيَا لَنَا بَعْضَ لَيْلَةٍ مِّنَ الدَّهْرِ إِلَّا عَادَ شَيْءٌ فَأَفْسَدًا

3. وَمَنْ حَمَلَ الْخَيْلَ الْعِتَاقَ عَلَى الْوَجَا تَقَادُ إِلَى الْأَعْدَاءِ مِثْقَالَ مِثْقَلِ مَوْحَدًا

4. لَعَمْرُكَ مَا أَنْسَى ابْنَ أَحْوَزَ مَا جَرَتْ رِيَّاحٌ، وَمَا فَاءَ الْحَمَامُ وَغَرَدًا

5. لَقَدْ أَدْرَكَ الْأَوْتَارَ إِذْ حَمِيَ الْوَعْيَى بِأَزْدِ عُمَانَ، إِذْ أَبَاحَ وَأَشْهَدًا"

³⁴ bk. Toprak, *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc*, 313-315.

³⁵ bk. Toprak, *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc*, 309-311.

³⁶ bk. Toprak, *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc*, 313-315.

“1. Görüyorum ki ölüm, (savaşçılar arasında) ne dayanıklılık ne de gayret sahibini bırakıyor. (Bilakis en iyi savaşçıya bile avını gözleyen (yırtıcı bir hayvan gibi) yaklaşıyor.

2. Hey (gidi)! (Talihsiz) bir şey dönüp de (saadetimizi) bozmadan, dünya (şartları), feleğin (mutlu) gece(lerin)den birazını bile doğru düzgün bize (sunmaz).

3. (Ölüm, uzun yolculuklar yapmaları sebebiyle) toynakları incelen (ve hareket esnasında) ikişerli veya tek baş(ları)ına sürülen asil atları düşmanların üzerine hamle ettiren (babayiğit) kişiyi (dahi esirgemiyor).

4. Ömrüne yemin olsun ki rüzgârların estiği, güvercinlerin gölgelenip öttüğü müddetçe İbn Ahvaz'ı unutmayacağım.

5. Ezd 'Umân'da, savaş şiddetlendiği zaman intikamlar(ını) aldı ve (inancını) ilan ederek şehadet getirdi.”³⁷

Şairin bu kısa mersiyesi, pek çok ağıtta olduğu gibi, hikmet esintilerinden de izler taşımaktadır. Örneğin; şiirin *maṭla*'ında ölümün tahripkârlığına yapılan vurgu, klasik Arap şiiri incelendiğinde, sayısız örnekte tesadüf edilebilecek bir kullanımdır. Yine ikinci beyitte karşımıza çıkan “felek”, “zaman” veya “kader” manasındaki *dehr* kavramı, kadim Arap şiirinin vazgeçilmez motiflerinden birisidir ve bilhassa mersiyeelerde sıkça istifade edilen bir kavramdır.³⁸ Ferezdak manzûmesinin devamında yine mutat kullanımlara bağlı kalmakta ve dünyada yaşam devam ettiği müddetçe müteveffayı yâd edeceğini anlatmaktadır.

Sonuç

Emevî Döneminin en meşhur Arap şairleri arasında yer alan Ferezdak'ın şiir mirası, günümüzde dahi kapsamlı bir divanı teşkil edebilecek yeterliliktedir. Divanının takriben altı yüz elli sayfaya ulaşması, onun ne kadar velut bir şair olduğunu göstermeye kâfidir. Üstelik bu hesaplamada onun günümüze ulaşamayan ve tamamen unutulmuş şiirleri göz ardı edilmiş durumdadır. Kapsamlı divanına rağmen, Ferezdak'tan şiirde büyük yenilikler ortaya koymasını yahut daha önce hiç kullanılmayan form ve metotlarla şiirler inşa etmesini beklemek doğru olmayacaktır. Nitekim onun yaşadığı çağ, klasik metotların son derece revaç gördüğü ve dinleyicileri layıkıyla etkilemeye muvaffak olduğu birasırdır. Bununla birlikte onun şairlik sanatında ulaştığı zirve, hayranlık uyandıran son derece keskin bir şiirsel zekâyâ, dinleyicilere sunulan geniş bir imgeleme ve tekdüzelikten uzak, eğlenceli bir nazım anlayışına işaret etmektedir. Öyle ki onu

³⁷ el-Ferezdak, *Dîvânü'l-Ferezdak*, 122.

³⁸ *Dehr* kavramının klasik Arap şiirindeki kullanımı için bk. Esat Ayyıldız, “Klasik Arap Şiirinde Zaman Olgusu ve Kökeni”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022), 67-97.

Emevî Döneminin en seçkin üç şairi arasına yerleştiren kadim ve modern edebî geleneklerin son derece isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

Ferezdak, şiir sanatındaki ustalığına rağmen, bilhassa şahsiyeti dolayısıyla, geçmişten günümüze edebiyat tarihçilerinin sıkı bir eleştirisine maruz kalmıştır. Şahsiyeti hususunda, bilhassa çapkınlığı, utanmazlığı, müstehcen sözler kullanması, korkak ve kindar olması gibi haslet ve temayülleri dolayısıyla kınanmıştır. Şairliği hususunda ise, genellikle beğendiği şairlerin manzûmelerinden intihal yapması ve methettiği kişileri ilerleyen süreçte yermesi gibi tutarsızlıkları dolayısıyla tenkit edilmiştir. Ferezdak hakkındaki bu minvaldeki edebî gelenekler son derece olumsuz bir tutumu yansıtsa da şairin suçlandığı mezkûr ithamların fazlasıyla mübalağalı olduğunu kabul etmek gerekir. Örneğin; Ferezdak'ın intihal yapma tutkusu, muhtemelen gerçeklik sınırlarını fazlasıyla aşacak şekilde abartılmıştır. Öyle ki onun on şiirinden dokuzunun intihal olduğunu öne süren iddiaların gerçek olması akla yatkın değildir. Nitekim böylesi bir intihalin mevcudiyeti durumunda, şairin çağdaşları tarafından asla beğenilmeyeceği veya şiirlerinin tamamen alaycılıkla karşılanacağı aşîkârdır; ama onun hakkındaki kayıtlar böylesi bir durumu ispat etmekten uzaktır. Şairin övgü-yergi dengesi hususundaki tutarsızlığı da yine fazlasıyla abartılan bir durumdur. Nitekim övdüğünü yermek veya yediğini övmek, Arap edebiyatında pek çok şairin biyografisinde görülebilecek bir durumdur. İslam öncesinde şairlik sanatı tam manasıyla profesyonellik kazanamadığı için bu minvaldeki tutumlara az rastlanıyor olsa da şiir-caize çıkmazına sıkışan gelecek kuşaklara mensup pek çok seçkin şair, kendisini bu durumdan kurtaramamıştır. Üstelik bu durumda sadece maddî kaygıların değil, siyasî dengelerin de büyük bir etkisi vardır ve şairlerin kendilerini başlarına gelecek potansiyel fenalıklardan kurtarabilmeleri için en büyük hünnerleri olan nazım sanatına başvurmaları, esasen mazur görülebilecek bir yaklaşımdır. Bilhassa İslâmî Dönem Arap edebiyatında karşımıza çıkan bu anlaşılabilir durum, Ferezdak'ın bu denli kınanmasını gerektirmemektedir. Üstelik onun Ehl-i Beyt'e olan bağlılığı, kimi zaman farklı hiziplerle de ilişki kurmuş olmasına karşın, şairin samimiyetten bütünüyle uzak olmadığını güzel bir göstergesidir. Ferezdak'ın şahsiyetine atfedilen çapkınlık veya müstehcenlik gibi nahoş tutumlar ise, İslam öncesi şiir geleneklerinin bir devamı niteliğinde görülebilir. Hilekârlık, korkaklık veya kindarlık gibi fitri temayülleri ise, edebiyat disiplini açısından, sadece şiirlerine yansıdığı boyutlarda bahse konu olmayı hak etmektedir. Hanımı en-Nevvâr ile arasındaki ilişki sonucunda husule gelen edebî ürünler, bu duruma örnek verilebilir.

Ferezdak'ın divanındaki şiir türleri tetkik edildiğinde, onun şairlik yeteneğinin bilhassa övgü ve yergi sanatlarında tezahür ettiği gözlemlenmektedir. Farklı siyasî grupları metheden şair, bilhassa Ehl-i Beyt'i övdüğü methiyelerinde samimi duygularını yansıtmaya muvaffak olmuştur. Buna karşın Emevî

otoriteleri için nazmettiği methiyelerinin de son derece başarılı olduğunu söylemek mümkündür; ama bunların samimiyeti hususunda kesin bir çıkarım yapmak güçtür. Hangi kesime nazmedilmiş olursa olsun, Ferezdak'ın memdûhunu abartılı ifadelerle övmekten çekinmediği, dolayısıyla methiyelerinin son derece mübalağalı ifadeler ihtiva ettiği gözlemlenmektedir. Övülen özelliklere baktığımızda, şairin mutat anlamları benimsediği ve bu doğrultuda memdûhunun cömertliğini, cesaretini, savaçlığını, erdemini, dindarlığını, gücünü, kararlılığını ve statüsünü vurgulamayı tercih ettiği tespit edilmektedir.

Ferezdak'ın hicviyeleri, onun en güçlü sanatsal yönü olarak kabul edilmektedir. İğneleyici dizeleri sayesinde insanlar arasında belirli bir saygınlık/korkutuculuk kazanmayı başardığı; ancak keskin dili nedeniyle zaman zaman müşkül durumlara da duçar olduğu tespit edilmektedir. Elbette onun bu durumu, tipik bir hicivcinin ahvalinden pek de farklı değildir. Ferezdak her ne kadar pek çok âlim tarafından korkaklıkla itham edilmişse de onun hiciv sanatında gösterdiği şecaat, dikkat çekici bir gözü karalığa da işaret etmektedir. Nitekim hiciv sanatı ilgi çekici bir tür olmasına karşın, şairin üzerine toplayacağı öfke bulutları nedeniyle, her zaman tehlikeli bir sanat olagelmiştir. Bu bağlamda, Ferezdak'ın muhtemelen döneminin en güçlü ismi olan Emevî Halifesi Muâviye'yi dahi, ima yoluyla olsa da ölümle tehdit etmesi, onun lafını esirgemeyen birisi olduğunu ve hiciv sanatındaki cesaretini göstermeye yetmektedir. Gerçi bazı otoriterler bu şiirin orijinalitesini kabul etme hususunda tereddüt göstermektedir; ama bu şiirin Ferezdak'a ait olduğu görüşünü savunan ulemanın kanaati doğru olmasa dahi şairin diğer şiirleri de onun cesaretini göstermeye fazlasıyla kâfi gelecektir. Çağdaşlarının ve seleflerinin ürünleri arasından Ferezdak'ın hicviyelerinin temayüz ettiği nokta ise, şairin hiciv sanatındaki keskin zekâsı ile ilişkilidir. O vermek istediği anlamı, iktiza ettiği hale göre, gerek sarih gerekse müphem şekilde verebilmekte ve temalar arasında başarılı bir denge kurmayı başarmaktadır. Bu duruma, kaside bünyesine *faḥr* temasını da dâhil ederek hicviyelerini güçlendirmeyi başarması örnek verilebilir. Hiciv ve faḥr arasında kurulan insicamlı birliktelik İslam öncesi edebiyat geleneklerine dayansa da kendisiyle ve atalarıyla övünme hususunda son derece azimli bir profil çizen Ferezdak, bu alanda dikkat çekici bir başarı elde etmiş durumdadır.

Ferezdak'ın divanında mersiye kasidelerine rastlamak da mümkündür. O, mersiye nazmında açık ve net bir üslup benimsemektedir; ama onun ağıtlarının genellikle samimi bir hüzün ve acıdan beslenmediği düşünülmektedir. Mamafih oğlu gibi gerçekten değer verdiği insanların ardından nazmettiği şiirlerinde sahici bir duygulanımın bulunduğu aşikârdır. Mersiye nazmında benimsediği metot, genel itibarıyla seleflerinin ve çağdaşlarının kullandıklarını yansıtmaktadır. Müteveffanın geçmişteki saygın konumuna değinmekte, ölüm ve kader motiflerine göndermelerde bulunmakta ve yaşanan kaybın yıkıcılığı ile merhumun yerinin doldurulamayacak olmasına vurgu yapmaktadır. Genellikle

bir mersiye şairi olarak anılmayan Ferezdak'ın bu sanattaki ilginç yönlerinden birisi, ölümünün ardından mersiye nazmettiği insanları dahi sonradan hicvetmekten çekinmemesidir. Bu durumun değişen siyasal konjonktürle alakalı olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç itibarıyla bu yetenekli şair kimi zaman iğneleyici bir dille yâd edilse de miras bıraktığı hacimli külliyyatı, onun bu büyük şöhretini korumaya nasıl hâlâ muvaffak olduğunu göstermek için kâfidir. Edebî kıymetinin yanı sıra, pek çok şiiri büyük bir tarihî değere de sahiptir ve bunlar tarih disiplini açısından en az bir vakanüvistin kayıtları kadar önemlidir.

Kaynakça

- Abed, Athraa Abdullah Abed. *el-Ferzadak'ın Şiirinde İslam'ın ve Ehl-i Beyt Sevgisinin Etkisi*. Kayseri: Ersiyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ayyıldız, Esat. "Klasik Arap Şiirinde Zaman Olgusu ve Kökeni". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022), 67-97. <https://doi.org/10.33415/daad.1037608>
- Blachère, Régis. "al-Farazdaq". *The Encyclopaedia of Islam*. Ed. B. Lewis vd. 2/788-789. Leiden: E. J. Brill, 1991.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. 2 Cilt. Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898.
- el-Cumaḥî, Muhammed b. Sellâm. *Ṭabaḳātu's-şu'arâ'*. haz. Josef Hell - Taha Ahmed İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî: el-'Aşru'l-İslâmî*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif bi-Mişr, ts.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emeviler Dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2012.
- Ergin, Ali Şakir. "Ferezdak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/373-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ferezdak. *Dîvânu'l-Ferzadak*. haz. Ali Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Furat, Ahmet Subhi. *Arap Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.
- van Gelder, G. J. H. "al-Farazdaq, Hammâm ibn Ghâlib". *Encyclopedia of Arabic Literature*. ed. J. S. Meisami vd. 1/219-220. Londra-New York: Routledge, 1998.
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel. Ankara: Vadi Yayınları, 2012.
- Huart, Clement. *Arap ve İslâm Edebiyatı*. çev. Cemal Sezgin. Ankara: Tisa Matbaacılık Sanayii, 1971.
- Ibn Hischam, Abd el-Malik. *Das Leben Mohammed's nach Mohammed ibn Ishak, Bearbeitet von Abd el-Malik Ibn Hischam, Aus dem Arabischen übersetzt von Gustav Weil*. çev. Gustav Weil. Stuttgart: Verlag der J. B. Metzler'schen Buchhandlung, 1864.

- İbn Hızam. *Cemheratu'l-ensâbi'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- el-İşfehânî, Ebû'l-Ferec Alî. *Kitâbu'l-egânî*. thk. İhsân Abbâs - İbrahim es-Se'âfîn. 25 Cilt. Beyrut: Dâr Şâdir, 1429/2008.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *A'lâmu'n-nisâ' fi 'Âlemeyyi'l-'Arab ve'l-İslâm*. 5 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.
- Nallino, Carlo-Alfonso. *La littérature arabe des origines à l'époque de la dynastie umayyade*. çev. Charles Pellat. Paris: G. P Maisonneuve, 1950.
- Schaade, A. "Ferezdak". *İslâm Ansiklopedisi*. 4/556-558. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1948.
- Seller, Yusuf. *Şiirde İntihal Meselesi ve Arap Şiirine Yansımaları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1975.
- Suzan, Yahya. *Arap Şiirinde Hiciv: Başlangıçtan Abbâsî Dönemine Kadar*. Konya: Aybil Yayınları, 2012.
- Toprak, M. Faruk. *Klasik Arap Şiirinde Ehl-i Beyt ve Şîa*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Toprak, M. Faruk. *Sıradışı Bir Emevî Valisi Haccâc*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Tur, Salih. *Ahtal, Ferezdak ve Cerîr'in Şiirlerinde Medih ve Hiciv*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Tuzcu, Kemal. "Bir Emevî Şairi: Kuseyyir 'Azze". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44/1 (2004), 17-30.
- Tüz, Tayyib. "Emevîler Dönemi Siyasi Şiir 'Ferezdak' Örneği". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (2015), 259-272.
- Ürün, Ahmet Kâzım. "Fuḥūlu'ş-Şu'arâ (el-Aḥṭal, Cerîr, el-Farazdak) ve en-Nakâ'id". *S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 11 (1997), 53-73.
- Yanık, Nevzat H. *Arap Şiirinde Tasvir*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2010.
- Yusuf, Halid. *el-Hicâ' 'inde Cerîr ve'l-Ferazdak*. Beyrut: Mu'essesetu'r-Rihâbi'l-Ḥadîş, 2010.
- ez-Zirikî, Hayreddîn. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

